

POLGÁRI ELLENÁLLÁS?

EGRY GÁBOR

Rigó Máté: Háború, profit, Trianon

Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?

ELKH, Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Budapest, 2022. 362 old., 3900 Ft

A Jean Monnet Alapítvány Európáért (Fondation Jean Monnet pour l'Europe) levéltári gyűjteményében található egy fond, Felix Somary iratai. Az alapítvány internetes oldala szerint ez a fond Jean Monnet hagyatékára építve az európai integráció történetének különleges dokumentumait teszi hozzáférhetővé a kutatók számára.¹ Somaryról az interneten többféle anyag is fellelhető, ezek nagy része kifejezetten eulogikus hangnemű, és mindegyikük kiemeli, hogy Bécsben diplomázott Carl Mengernél, egy időben Joseph Schumpeterrel és Otto Bauerrel. Nemsokára Berlinbe költözött, ahol egy gazdasági főiskolán tanított és egyúttal a Nagy-Britannia, Németország, Ausztria-Magyarország és Kelet-Európa közti gazdasági kapcsolatok erősítését szorgalmazta memorandumokkal, cikkekkel és kiterjedt levelezésében, például a magyar Krausz Simonnal vagy Gratz Gusztávval. 1916-ban a Max Weberrel együtt írt memorandumban hívta fel a figyelmet a korlátlan tengeralttjáró-háború veszélyeire. 1919-ben Zürichbe költözött, ahol a Blankart et Cie. bankház igazgatója lett. 1926-ban megjósolta a nagy gazdasági világválságot, a második világháború alatt pedig az Egyesült Államokban – a svájci szövetségi tanács megbízásából – Svájc nyersanyagellátását szervezte. Általános tiszteletnek örvendett mint élesszemű gazdasági elemző és bámulatos (azaz „holló”) előrejelző, az európai gazdasági együttműködés és béke propagátora. Emlékiratai angolul *The Raven of Zurich* címmel, Habsburg Otto előszavával jelentek meg.²

De hogyan kerül Felix Somary Rigó Máté könyvébe? Egyfelől sehogy, Somary neve nem található a névmutatóban és sajnos a Blankart Bank és vele Svájc szerepe sem bukkan fel a kötet oldalain. Másfelől viszont kevés történelmi személyiség illusztrálná jobban Rigó téziseit egy közép-európai gazdasági tér születéséről és túléléséről 1918 előtt és után, mint Somary. Bár a legtöbb rövid életrajz udvariasan hallgat róla, a „hivatalos” munkák azért beszámolnak arról, hogy Somary 1915-ben a németek megszállta

Belgiumban szervezte újjá a jegybankot és a pénzrendszert. Talán ezért merült fel a neve, mint az ifjútörök párt által alapított reménybeli új török nemzeti bank, a Credit National Ottomane lehetséges vezérigazgatója 1917-ben.³ Ahogy az is szóba kerül néha, hogy Zürichben elsődleges célja a Rothschildok, Bleichröderek és Petschekek vagyonának megmentése volt.⁴ Hogy ezt pusztán altruizmusból tette volna? Nos, Somary 1918-ban osztrák-magyar tőkések képviseletében látogatott el a fegyverszünetet kötő Romániába, ahol az erdő- és sókitermelés lehetőségeiről készített jelentést. Mivel a megszálló német parancsnokság nem szívesen adott neki beutazási engedélyt, kivételesen a Rothschildok bécsi ágának feje, a bécsi Creditanstalt legnagyobb tulajdonosa, Louis von Rothschild a családi bankház vezetőjeként maga írt levelet a közös külügyminiszternek közbenjárását kérve Somary érdekében.⁵ Mint Somary hagyatékának iratjegyzéke is mutatja – sikerrel.

De Somary nem csupán a Rothschildok megbízottja volt, elvégre a Blankart Bankház 1919-ben minden volt, csak nem szolid, svájci családi magánbank. A betéti társaságként működő kis cég egyik vezető alkalmazottja, Arthur Reitler ugyanis 1917-ben bevásárolta magát a cégbe, névleg megszerezve annak 50%-át, és az ifjabb Blankart mellett cégvezető lett. Ehhez azonban nem mástól, mint a Wiener Bankvereintől kért és kapott kölcsönt. A bécsi pénzügyintézet pedig – nyugodtan mondhatjuk, a szokásos módon – bevonta az üzletbe egyik legfontosabb

1 ■ <https://jean-monnet.ch/wp-content/uploads/2018/11/fonds-de-felix-somary.pdf> (letöltve 2023. december 17.), <https://jean-monnet.ch/en/fondation/la-fondation/> (letöltve 2023. december 17.)

2 ■ *The Raven of Zurich: The Memoirs of Felix Somary*. C. Hurst & Co., London – St. Martin's Press, New York, 1986. (Az „Erinnerungen aus meinem Leben” című emlékirat A.J. Sherman fordításában, Otto von Habsburg előszavával.)

3 ■ *Neues Wiener Journal*, 1917. január 12.

4 ■ *Felix Somary – Independent economist, pragmatic analyst, and man of foresight*. Texts by Franz Blankart, Tindaro Gatani, Tobias Straumann, Wolfgang Somary. Annual reports and publications on culture. BPS SUISSE, 2014. (https://www.bps-suisse.mc/en/culture-felix_somary_independent_economist_pragmatic_analyst_and_man_of_foresight.php, XXX. old.)

5 ■ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Ministerium des Äußern, Administrative Registratur (HHStA MdA AR), F87 3 Holz Rumänien 18789/1918, Rothschild levele 1918. február 27.

6 ■ Pl. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Okmánytár Z41 574. cs. 3767 t., 3767 a., 3767 b.,

budapesti partnerét, a Rigó könyvében is kiemelt szerepet kapó Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot. Mindkét cég valójában résztulajdonos lett, akiket Reitler képviselt. Ide belépve aligha volt más tehát Somary feladata, mint segíteni megbízóit, nem csak a Creditanstaltot, hanem a tágabb bécsi és budapesti üzleti elitet is, hogy átvészeljék a világháborús vereség következményeit. És amint az a különböző banki iratokból kiderül, ebben igen aktív és változatos szerepet vállalt.⁶ Ha pedig a térképre helyezzük Somary életútját, akkor az pontosan kirajzolja a *Háború, profit, Trianon* kontúrait Brüsszeltől, illetve Strasbourg-tól Bukarestig, egy olyan szerep részeként, amelyik Közép-Európa imperialista felhangoktól sem mentes egyesítésétől jut el az osztrák-magyar nagytőke által létrehozott gazdasági tér megmentésében játszott szerepig.

Rigó könyve először nem is magyarul jelent meg. A Cornell Egyetemen Holly Case tanítványként doktorált szerző disszertációját – az angol és amerikai egyetemi világban megszokott módon – jelentősen átalakítva adta ki angolul még 2022-ben. Közben tanított Szingapúrban a Yale Egyetem ottani képzésén, majd Bostonba került a Brandeis Egyetemre és végül Münchenben kapott állást. Ahogy egyre közelebb került megint Európához, sőt Közép-Európa-hoz, úgy készült el az angol kötet magyar változata – a *Trianon100* Lendület Kutatócsoport segítségével.

Ebben az értelemben tehát évfordulós kiadványról van szó, az elmúlt évtized megélénkült érdeklődésének hozadékáról. Megközelítése azonban inkább egyedi darabbá teszi a hazai historiográfia újabb hullámában. Az 1918-as korszakhatáron átívelő folytonosság előtérbe állítása egy jól elkülöníthető új, angol, német vagy éppen lengyel szerzők által képviselt, egyfajta történeti alulnézetet kínáló és elismerően is revizionista Közép- és Kelet-Európa-történeti trendbe illeszkedik. Azzal a különbséggel, hogy egyik célkitűzése nem csupán a háború keleti hadszíntereinek a nyugatival egyenlő súlyú megjelenítése, hanem éppen a hagyományos regionális és térbeli történeti elhatárolás megkérdőjelezése.

A TÉR

Rigó Máté könyvének alapkérdése, hogy „miért tudta a kelet-közép-európai régiók polgársága sikeresebben növelni és átmenteni vagyonát a világégés [az első világháború] során, mint nyugat-európai társaik” (9. old.). Ehhez két határrégió történetét hasonlítja össze, a Francia- és Németország közé „szorult”

Elzász-(Lotaringia)t és a magyar-román vetélkedés tárgyát képező Erdélyt (pontosabban az 1920-ban Romániához csatolt területet). Bár a politikai változásokat, érthető módon, nem hagyja figyelmen kívül, sőt a politikának a gazdasági szereplőkre gyakorolt hatásával különösen számol, a fő kérdése mégis inkább gazdaság- és társadalomtörténeti, a vizsgálódása az egyedi gazdasági aktorok felől közelít az állami és birodalmi tervekhez és politikákhoz.

A történet kezdete mindkét esetben az alapvető politikai változás. Elzász-Lotaringiát a porosz-francia háború után, 1871-ben a Német Birodalomhoz csatolták. Az új régió előbb szövetségi irányítás alatt álló terület lett, majd 1911-ben autonómiát kapott (*Reichsland*) önálló regionális parlamenttel, de továbbra is alapvetően a porosz és

birodalmi kormány befolyása érvényesült. Erdélyt a kiegyezéssel 1848 után ismét egyesítették a Magyar Királysággal, tartományi önállóságával előbb a saját törvényhozása, majd a különös rendi alkotmánya is elenyészett, betagozódva a dualista állam közigazgatásába és gazdaságába. A *Háború, profit, Trianon* történetében azonban mindez nem valaminek a vége, hanem a megnyíló lehetőségek sorának kezdete, amit az is jelez, hogy a két tartomány a gazdasági vándorlás célpontjává válik, méghozzá ugyanonnan – Dél-Németországból. Elzászba az Adler család, Erdélybe a Renner család költözik, hogy aztán mindkettő – idővel – börgyárat alapítson. Elzász esetében ez a tartomány gyors és mélyreható németországbeli gazdasági integrációjának az eredménye. A régi elzászi elit és a tőlük továbbra is elkülönülő új tőkésék, mint például az Adlerék, egyaránt élvezték a gyorsan fejlődő német piac előnyeit, profitáltak a könnyen

elérhető nyersanyagokból és állami megrendelések-ből, és ekként létrehozták Európa egyik legiparosodottabb térségét. Erdély fejlettsége ezzel nem vethető össze, itt a századfordulóra megerősödő magyar protekcionista gazdaságpolitika iparpártoló törekvései kínáltak bizonyos lehetőségeket. Az osztrák (ideértve a cseh tartományokban működő cégeket is) és részben a német exportot ellensúlyozandó – kapott támogatással és a helyi politika nyújtotta előnyökkel élve – egy kis családi üzemből közepes méretű gyár válhatott Erdély rohamosan fejlődő központjában, Kolozsvárra. Erdély ásványkincsei – a Zsil völgyének szénmezői és a mezősgéi földgáz – felkeltették a transznacionális befektetői csoportok érdeklődését is, megerősítve ugyanakkor a budapesti üzleti elit helyzetét, különösen a szénbányászatban.

Rigó egyik fontos megállapítása, hogy a két különböző és egymástól látszólag távoli régió egyaránt egy egységesebb, a francia vagy brit Nyugattól elkülöníthető Közép-Európa gazdasági tere felé mozdult el. Elzász így távolabb került Franciaországtól, míg Erdély a lehetőségek hazájaként mutatkozott. A közép-európai gazdasági tér igazán csak az első világháború alatt kapott éles kontúrokat, elsősorban a két hadviselő szövetség közt kibontakozó gazdasági háborúban. Az ellenséges vagyon rovására meghozott intézkedések (zárlat alá vétel, kényszereladás, elkobzás stb.), az antant blokádja a központi hatalmak ellen és a semleges hajózásra is kiterjesztett, korlátlan német tengeralattjáró-háború, valamint a hadviselés következtében átalakuló keresleti viszonyok egyszerre vezettek a korábbinál bürokratikusabb gazdasági menedzsmenthez és kiélezettebb versenyhez az erőforrásokért. Az egyes cégek számára ez az állami kapcsolatrendszer felértékelődését jelentette, a sikerük vagy a kudarcuk is jobban függött e kapcsolatoktól, mint 1914 előtt. Az elzászi cégek azonban azt tapasztalták meg, hogy a német birodalmi kormányzat, és főként a hadsereg gyanakvással tekint rájuk, felerősítve a háborút közvetlenül megelőző évek ilyen tendenciáit. Erdély viszont, távol a frontvonalától, sokáig egy új iparosítási hullámmal élvezhetett. A Renner bőrgyár például hirtelen hatalmasra nőtt a hadiszállításokkal, új befektetőket vonzott, új üzemeket és új munkásnegyedeket épített – eljutva oda, ahol az elzászi gyárak álltak egy-két évtizeddel korábban.

Mindezzel együtt a tér töredezettebbé is vált. A nyersanyagokért, az élelmiszerért folyó verseny, a közellátás látható különbségei, az élelmiszerkereskedelem adminisztratív korlátai, a diszkriminatív politika Elzászban, illetve a kedvező körülmények Erdélyben a partikuláris érdekek erejét vagy éppen a helyi elitek gyengeségét jelezték. Előjátéka volt ez a háború utáni politikai széttöredezettségnek is.

Mindennek tükrében egyáltalán nem meglepő, hogy Közép-Európa mint egységes gazdasági tér a mindennapi gyakorlat keretei közül kiemelkedve politikai víziók tárgyává vált. Közülük Rigó kettőt tárgyal részletesebben. Az egyik Friedrich Naumann német nemzeti-liberális politikus *Mittleuropa-terve*, amely 1916-ban az antant gazdasági és politikai reakcióját is kiváltotta, azt látva, hogy egy német vezetés alatti gazdasági szerveződés a kontinens közepén, sőt annak keleti területeit is bevonva, veszélyezteti Franciaországot és Nagy-Britanniát biztonságát, amit minden eszközzel el kell hárítani. Naumann tervei – egy vám- és gazdasági jogi közösség, amely a kormányközi irányítástól és a szakkérdések egységes jogi szabályozásától fokozatosan eljuthat egy vámparlamentig – magában a régióban sem találtak egyértelműen pozitív fogadtatásra, noha elképzelése a lehető legnagyobb mértékben igyekezett tekintettel lenni például a magyar közjogi alapú politika érzékenységre éppúgy, mint a csehek vagy a lengyelek nacionalizmusára.

A gyanakvás nem kis részben annak volt köszönhető, hogy a *Mittleuropa* elképzelése a központi hatalmak tényleges birodalomépítő törekvéseivel egy időben fogalmazódott meg, akkor, amikor a Balkánt megszállták, és megjelentek az Oszmán Birodalomban, majd végül a cári Oroszország nyugati területein is. A birodalmi tervek hatása alól az osztrák-magyar elit sem vonhatta ki magát, habár az ő elképzeléseik sokszor meglehetősen ambivalensek voltak, sokkal ambivalensebbek annál, amit Rigó sejtett. Egyfelől erőteljesebben építettek volna meglévő kapcsolataikra a balkáni – például a romániai – elittel; nem véletlen, hogy Söpkéz Richárd, a PMKB romániai megbízottja, 1906 óta a bukaresti Marmoros és Blank Bank vezérigazgató-helyettese, 1917–1918-ban a bank tényleges irányítója, 1918-ban minden egyes „megszállási üzletbe” gondosan bevonta a bank és vele a PMKB román partnereit is. Másfelől azzal szá-

moltak, hogy a háború után a brit és a francia befektetők visszatérnek például az Oszmán Birodalomba és segítségükkel ellensúlyozhatják a német befolyást. Ha tetszik, Ausztria-Magyarország viszonylagos gyengeségére építettek (volna) gazdasági expanziót, s a helyi kapcsolatok ápolásának a későbbiekben nem kis szerepe volt az osztrák-magyar üzleti érdekeltségek túlélésében is.⁷

A központi hatalmak vereségével *Mitteleuropa* amúgy is vitatott terve – egyelőre – lekerült a napirendről. A közép-európai gazdasági tér megszervezése azonban nem merült feledésbe, csak Németország helyébe immár Franciaország lépett. A francia politika és a francia tőke – így Rigó – benyomult a térségbe, részben ellensúlyozandó az utódállamok gazdasági nacionalizmusának a következményeit az osztrák és magyar érdekek részleges megőrzésére nézve, részben pedig a bolsevik forradalom miatt elvesztett orosz jövedelmek pótlására. Ugyanakkor a franciáktól mint birodalomépítőktől való félelem éppen az osztrákokat és a magyarokat segítette abban, hogy az utódállamok elítélésével együttműködve megőrizték érdekeltségeik legnagyobb részét. Eközben Elzászban és Lotaringiában politikusok és francia üzletemberek versengtek azért, hogy olcsón jussanak vagyonghoz és saját eredeti érdekeltségeikbe szivattyúzzák át a megszerzett cégek tőkéjét s. Mindez etnikai diszkriminációval járt, a régió ipara pedig továbbra is csak Németország felé orientálódhatott, mert az ottani piacokon számíthatott sikerre.

Rigó tézise a közép-európai gazdasági térről feltétlenül figyelemre méltó, különösen a historiográfia és a politika számára máig meghatározó Kelet–Nyugat felosztás tükrében. A *Háború, profit, Trianon* Közép-Európája egyértelműen szétfeszíti a kontinens hagyományos képét és gazdasági-társadalmi hierarchiáját azzal, hogy képes egységes keretben tárgyalni annak nyugati és keleti peremét, Elzászt és Erdélyt. Különösen izgalmas, ahogy a könyvben a Kelet–Nyugat-viszony megfordul. Ha nem is az egyes régiók fejlettségét, de legalább a dinamikát tekintve Erdély lett az a régió, amelyet a hagyományos szempontok alapján inkább nyugatiként jellemeznénk: tehát dinamizmus, mobilitás, kisebb állami kényszer és szabályozás, valamint nagyobb lehetőségek színtere.

7 ■ MNL OL Z41 34. cs. 422. t. Aktennotiz 16 April 1918.; MNL OL Z41 Z41 36. cs. 443. t. f. 1-7.; MNL OL Z 41 Orientgruppe; HHStA MdA Politisches Archiv (PA) I. 1046. Liasse 59r, f. 588-597. Bericht ausgegeben am 20. Juli 1918, Bucharest.; MdA AR F87, 3 Holz Rumänien 682/1918 Pro Memoria, 1918. január 2.; MdA PA XII Türkei Liasse LIIL 15 f. 229-231. Pallavicini jelentése Burián külügyminiszternek. Tisza István jelzi egyetértését f. 232.; HHStA MdA Generalkonsulatsarchiv (GKA) 82 F1 Konstantinopel I-3-c Nr. 1950. Pallavicini jelentése Burián külügyminiszternek 1916. május 19.

8 ■ Archiv der Bank Austria, Bécs. Wiener Bankverein, Verwaltungsratsprotokolle, 1919–1920.

9 ■ Francois Perroux: *Economic Space: Theory and Applications. The Quarterly Journal of Economics* 64 (1950), 2. szám, 89–104. old.

Bármilyen meggyőző is azonban ez a kép, különösen az osztrák-magyar üzleti elitek délkelet-európai tevékenysége és az érdekeltségeik átmentéséhez nyújtott francia és belga segítség tükrében, felmerül, hogy nem képzelhető-e el egy olyan térbeli formáció is, amely a Rigó elbeszélésében is előkelő helyen szereplő töredezettségénél fogva hoz létre egy integrált, a könyvben megrajzoltnál azonban több szintű, egyúttal dinamikusabb teret? Rigó is azt állítja, hogy „az ismert birodalmak és nemzetállamok mellett az országokon belüli régiók – mint Elzász-Lotaringia vagy Erdély – és a *Mitteleuropához* hasonló nemzetekfölötti egységek is alakították a változásokat” (309. old.). Am politikai cselekvőség és intézményszerűsítés híján ezt nehéz elképzelni, a gazdasági szereplők egyértelmű meghatározása az akár a regionális, akár a szupranacionális egységek viszonylatában viszont a könyv egyik fő téziséét cáfolná.

A lehetséges megoldás kulcsa tulajdonképpen a szerző által is érintett „francia kapcsolatból” és az osztrák-magyar birodalomépítés ambivalenciájából vezethető le. Rigó maga is hangsúlyozza, hogy a francia közép-európai kísérlet nagy mértékben a magyar, illetve – bár ő nem említi konkrét példákat – az osztrák üzleti elit háború előtti francia és belga kapcsolataira épített. (Ahogy a Wiener Bankverein, 1919–1920-as vezetőségi jegyzőkönyvei gyakran fogalmaznak: „francia és belga barátaink”).⁸ Ezek a kapcsolatok ugyanis nem ritkán Közép-Európán kívül formálódtak, például Konstantinápolyban, ahol a kötet egyik kulcsszereplője, Louis Locheur francia építési vállalkozó és politikus és az elászi etnikai diszkriminációra és gyors, olcsó vagyonszerzésre építő politika levezenylője a Ganz és a Magyar Általános Hitelbank versenytársából a partnerük lett a város villamosításának koncessziójában. A háború után pedig szintén Közép-Európán kívülre kerültek, Zürichbe vagy éppen Brüsszelbe.

Ha ezeket a kapcsolatokat a kontinentális gazdasági tér részeként próbáljuk elképzelni, azt láthatjuk, hogy a háború végével olyan földrajzi régiók szerepe vált kiemelkedően fontossá, ha tetszik, centrálissá, amelyeket addig vagy a fejletlenségük, vagy a politikai körülmények miatt volt szokás elmaradottnak, másodrendűnek, esetenként koloniálisnak tartani. Pedig nyilvánvalóan az osztrák-magyar üzleti vállalkozások által kialakított hálózathoz tartoztak, csak hogy ezt a kapcsolatot nem lehet elsősorban földrajzilag és hierarchikus viszonyokba rendezve tételezni. Sokkal inkább úgy, ahogy a gazdasági tér (*economic space*) koncepciójának klasszikusa, Francois Perroux felvázolta: a gazdasági szereplők interakcióinak hálójaként, amelyben az aktorok olyan csomópontok, amelyeket nem lehet, és nem is szabad fizikai térbeli jelenségként meghatározni. Mert azzal a gazdasági nacionalizmust emelnénk magasabb, akár kontinentális szintre.⁹

Perroux 1950-ben mindezt egyértelműen a Monnet-terv és a készülő Európai Gazdasági Közösség

kritikájaként fogalmazta meg. Ha elfogadjuk kritikáját, akkor már értjük, miért őrzik Somary hagyatékát a Jean Monnet Alapítvány levéltárában. És mi is a *Háború, profit, Trianon* történetének a tényleges szerepe a mai Európa kialakulásában?

AZ IDŐ

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank képviselője, a kolozsvári Hoch Károly és a budapesti Schiffer Miksa építési vállalkozókkal tartott megbeszélést közös cég alapításáról 1921. november 26-án. Megállapodtak, hogy a felek a jövőben Romániában utépitési

vállalatot hoznak létre, és ugyanott közös számlára vállallnak megbízásokat. Az új cégnek Hoch Károly lesz az ügyvezetője, a PMKB és Schiffer 52, Hoch Károly 48%-ban tulajdonosa, és az építkezéseken a PMKB tulajdonában álló Kissebesi Gránit Rt. bányájából kitermelt követ használják fel. Bár utépitési lehetőségek egyelőre nem tűntek fel a láthatáron, a feleknek mégis nagyon határozott elképzelésük volt arról, mi lesz az az első üzlet, amelyre – közbeszerzéssel – pályázni fognak: a Románia számára szükséges új határkövek elkészítése.¹⁰

Három magyar cég, köztük két Romániában éppen „kisebbségbe került” vállalat fogott itt össze azért, hogy nyíltan hasznot húzzanak Magyarország „megcsonkításából”. Ez egyfelől szépen illusztrálja Rigó egyik sokat hangoztatott tézisét, amely szerint a nacionalizmus korántsem ad jó magyarázatot az üzleti viselkedésre. Legalább ennyire izgalmas az is, ahogy ez a röpké epizód – anélkül, hogy tudhatnánk, végül a Kissebesi Gránit Rt. szállította-e a határköveket – megkérdőjelezi az első világháború legismertebb és legnépszerűbb történeti elbeszélési módjának időszervezetét, amely a háború előtt és a háború után egymástól való éles elkülönítésére épül.

Kétségtelen, hogy a *Háború, profit, Trianon*ban alkalmazott megközelítés részben önmagában is elkerülhetetlenné teszi a politika, avagy az eseménytörténeti kronológia felülvizsgálatát. A szerző nem kis részben a gazdaság társadalomtörténetével foglalkozik, és egyik kérdése a polgárság fogalmához, felemelkedéséhez és túléléséhez kapcsolódik. Már-

pedig a társadalomtörténet – különösen a polgárság problémájához szorosan kötődő társadalmi struktúra-történet – korszakolása ritkán kapcsolódik a politikai eseményekhez. Igaz, ez már kevésbé mondható el a gazdaságtörténetről, amelyik viszont hajlamos a politikai töréspontokat egyúttal gazdaságpolitikai változások pillanataként is felfogni, hogy ennek alapján új gazdaságtörténeti korszakot posztuláljon. Az első világháború kapcsán ilyen gazdaságpolitikai változás szokott lenni például az állami beavatkozás, a szabadkereskedelem és az aranystandard vége, a gazdasági nacionalizmus által fűtött protekcionizmus. Mindezek együtt egy klasszikus nagy elbeszélésbe szerveződhetnek, ami a liberális gazdasági rendnek az átgondolatlan békeszerződésekre visszavezetett válságából akár még a totalitárius rendszerek újszólván szükségszerű megjelenését is képes levezetni.¹¹ Sőt ennek a mesterelbeszélésnek még a kritikája is könnyen felvethető a kronológiai keretek fenntartásával, például a deglobalizáció fogalmával és annak a két világháború közötti időszakra helyezésével, vagy a XX. század végi neoliberalizmus „felfedezésével” a háborús összeomlást megélt Ausztriában.¹²

Bár Rigó is utal rá, hogy a kronológiai határok feszegetését részben a társadalomtörténeti szemléletre hivatkozva kockáztathatja meg,¹³ könyve azokhoz a munkákhoz csatlakozik, amelyek az elmúlt évtizedben a sokféle, sokszor egészen meglepő folytonosságra helyezték a hangsúlyt Ausztria-Magyarország és az utódállamai között, vagy azt hangsúlyozták, hogy Elzász és Franciaország újra-egyesítése nemhogy nem volt harmonikus folyamat, de egyenesen az Európa keleti felén megszokotthoz hasonló diszkriminatív és erőszakos epizódokkal volt teli.¹⁴ Még az sem állítható jó szívvel, hogy a konkrét téma, az üzleti elitek és érdekeltségeik túlélése újdonság lenne, hiszen a *business history*, igaz elsősorban német példákra építve, gazdag anyagot mutatott már be erre vonatkozóan.¹⁵

10 ■ MNL OL Z41 574. cs. 3766. j./I-i

11 ■ Nem kritikai élel, pusztán illusztratív jelleggel itt Berend T. Iván *Válságos évtizedek. Közép-Európa a két világháború között* (Gondolat, Bp., 1983) című munkáját, illetve annak számos kiadását említeném. A válságtézis komplementer, kritikus elbeszélését nyújtja Adam Tooze, amikor azzal érvel, hogy valójában a náci és a sztálini gazdasági radikalizmus nem a versailles-i békerendszer válságából, hanem annak végül bekövetkezett stabilizációjából fakadt. Adam Tooze: *The Deluge. The Great War and the Remaking of Global Order 1916–1931*. Allen Lane, London, 2014. Lásd még: Adam Tooze – Ted Fertik: *The world economy and the Great War. Geschichte und Gesellschaft*, 40 (2014), 214–238. old.

12 ■ Tara Zahra: *Against the World: Anti-Globalism and Mass Politics between the World Wars*. W. W. Norton & Co., New York, 2023.; Quinn Slobodian: *Globalists. The End of Empire and the Birth of Neoliberalism*. Harvard University Press, Cambridge, 2018.

13 ■ „A társadalmi piramis változásai érdekes módon nem mozdítottak együtt a politikai átalakulásokkal és az ingadozó államhatárokkal [...], hiába ragaszkodik a történetírás a kulcsfontosságú fordulópontokhoz és az „új kezdetek” [...] hangsúlyozásához”. (310. old.)

14 ■ Az új historiográfiai trendekről lásd Robert Gerwarth: *The*

Mindazonáltal a *Háború, profit, Trianon* szisztematikus vállalkozás arra, hogy egy-egy esettanulmányból ne elsősorban a *business history* célkeresztjében lévő mikroökonómiai viselkedési modellekre vonjunk le következtetéseket, hanem a gazdasági, társadalmi és politikai beágyazottságra vonatkozóan. Így aztán a szerző külön és többször is hangsúlyozza, hogy az első világháborút megelőzően sem csak az üzleti tehetőség és a szorgos munka döntötte el, melyik vállalkozás lesz sikeres és melyik nem. Még a legfontosabb elzászi vállalatok is jelentős mértékben függtek az állami megrendelésektől, a kormány jóindulatától, és ezt a jóindulatot sokszor a nacionalista hecckampányok tették semmivé. A háború ezt felerősítette, mivel az ideáltipikusan liberális tulajdonjog hamar elporladt az ellenséges alattvalókkal szembeni kényszerintézkedések nyomán, amit a gyanús – mert idegen nemzetiségű – állampolgárokkal szembeni intézkedések sora követett. (149. old.) Minderre csak ráadásként jött a bolsevik államosítási hullám és a közép- és kelet-európai országok megannyi, etnikai alapú újraelosztásra törekvő földreformja. A liberalizmus és a globalizáció már jóval az első világháború előtt komoly kihívásokkal nézett szembe.

Ennek tükrében különösen figyelemre méltó a közép- és kelet-európai üzleti elitek túlélési képessége, ami a kötetben leginkább hangsúlyozott folytonosság bizonyítéka. Hiszen a nemzetállami kormányok alapvetően azt szerették volna, ha a „nemzeti burzsoázia” veszi kezébe a gazdaság működtetését. És mégis, a PMKB és partnerei egészen komolyan azt gondolták, hogy ők, az ellenségnek mondott magyarok (és zsidók) fogják elkészíteni a trianoni határköveket.

Rigó ezzel kapcsolatban elsősorban arra hívja fel a figyelmünket, hogy a legfontosabb, ami a politikának ellenállt, az az üzleti szereplők és cégek finomabb vagy ritkább szövésű kapcsolathálója volt – és nem csupán az üzleti partnerekkel, hanem a politikával, az alsóbb szintű bürokráciával, a tágabb – de még

mindig helyi vagy regionális – társadalommal szemben. Ebbe éppúgy beletartozott a megvesztegetés, mint a jótékonykodás, a szoborállítás és a munkáslakások építése, a politikai szerepvállalás és a sajtó finanszírozása. Ez a hálózat a háború végén főként Közép-Európa keleti részén még az etnikai határokon is átvitt, és a megfelelő partnerek segítségével befolyásolni tudta a döntéshozókat.

Bár a szerző itt nem mondja ki, mégis elég egyértelmű, hogy az Elzász-Lotaringia és Erdély közötti különbség nem elsősorban az etnikai határok erősségében, hanem egyfajta *moral economy* léteben vagy hiányában állt: ez olyan felek közti kölcsönösségi

viszony, amelyhez igazodva a jogilag nem kikényszeríthető vállalásokat, kötelezettségeket mégis csak teljesítették.¹⁶ Elzászban a német birodalmi kormány politikája, a franciák etnikai diszkriminációja és a francia üzletemberek befolyása Párizsban ezeket a viszonyokat fokozatosan és folyamatosan aláasta, míg Erdélyben, és még inkább Nagy-Romániában, bizonyára sokak számára meglepő módon, mégis csak érvényesültek.

A gazdasági szereplők tág értelemben vett társadalmi beágyazottsága volt tehát az üzleti elitek folytonosságának egyik fontos oka, ami egyúttal a történeti időt, a kronológiát is módosítja. A másik ok pedig az osztrák-magyar tőkéseknek az első világháború alatt felhalmozott tudása arról, miként működtek ezeket a kapcsolatokat. Felmerül ugyanakkor, hogy valóban az első világháború idejére tehető-e a gazdaság helyi beágyazása, és tényleg akkor kezdődött-e el ez a tanulási folyamat. Ha nem, akkor hogyan viszonyul mindez például az ideáltipikusan liberális tulajdonjog eróziójához, majd a felbomlásához?¹⁷

Erdemes felidézni, hogy éppen ott, ahol Ausztria-Magyarország üzleti elitjei a leginkább aktívak, tehát Délkelet-Európában, már a XIX. század végén sem egyértelmű a szerzett jogok, akár még a tulajdonjog sérthetatlensége sem. Bulgária például hosszú ideig megpróbálta aláásni a területén áthaladó *Orientbahn* (*Chemin de Fer Orientaux*) koncesszióját, amit tulajdonosai még az oszmán kormányzattól szereztek meg. A helyzet az átmeneti kompromisszumok

Sky beyond Versailles: The Paris Peace Treaties in Recent Historiography. *The Journal of Modern History* 93 (2021), 4. szám, 896–930. old.

15 ■ Lásd például Alfred Reckendrees: *Das „Stahltrust”Projekt: die Gründung der Vereinigten Stahlwerke A.G. und ihre Unternehmensentwicklung 1926–1933/34*. Beck, München: 2000.; Uő.: *Business as a Means of Foreign Policy or Politics as a Means of Production? The German Government and the Creation of Friedrich Flick’s Upper Silesian Industrial Empire (1921–1935)*. *Enterprise & Society* 14 (2013), 1. szám, 99–143. old.; Boris Gehlen, Christian Marx, and Alfred Reckendrees: *Ambivalences of Nationality – Economic Nationalism, Nationality of the Company, Nationalism as Strategy: An Introduction*. *Journal of Modern European History* 18 (2020), 1. szám, 16–27. old.; Kim Christian Priemel: *Twentieth Century Flick: Business History in the Age of Extremes*. *Journal of Contemporary History* 47 (2012), 4. szám, 754–772. old.

16 ■ Ebben az értelemben használja a *moral economy* fogalmát James G. Carrier: *Moral economy: What’s in a name*. *Anthropological Theory*, 18 (2018), 1. szám, 18–35. old.

17 ■ Herbert Küpper: *Property in East Central European Legal Culture*, in: Hannes Siegrist –Dietmar Müller (eds.): *Property in East Central Europe. Notions, Institutions and Practices of Landownership in the Twentieth Century*. Berghahn Books, New York – Oxford, 2014. 65–99. old.

ellenére annyira kiélezetté vált, hogy az *Orientbahn* német tulajdonosai az első Balkán-háború végén, az osztrák és a magyar kormány segítségével, bécsi és budapesti bankoknak adták át a vasút részvényeit. Eközben a térség országai, köztük az Oszmán Birodalom is, mindent megtettek azért, hogy a koncessziókat olyan társaságok kapják, amelyek tulajdonosi körében a saját alattvalóik/állampolgáraik birtokolták a tulajdonosi többséget.

Ez önmagában ugyan nem teremtette meg a vágyott nemzeti burzsoáziát, viszont kialakította az üzletnek és a befektetésnek azt a modelljét, amelyben elsőrendű fontossága lett a lokális beágyazottságnak, miközben a menedzsment és a haszon elosztása különvált a formális tulajdonjogtól. Ezt még maguk a szereplők sem feltétlenül tekintették problémának. Osztrák és magyar faipari vállalkozók például 1918 elején azzal fordultak a közös külügyminisztériumhoz, hogy amikor majd megtörténik a békekötés Romániával, a Monarchia ne akarja megbüntetni a román politikai elitet. Mivel – hangzott az érvelésük – Romániában már 1914 előtt kialakult egy jól működő rendszer, a Romániában működő cégek tulajdonosai és igazgatósági tagjai közt formálisan román többség volt, de az osztrák-magyar vállalkozók akadálytalanul működtehtették a cégeiket, sőt bürokratikus akadályokkal sem kellett komolyan számolniuk. És a háború után éppen erre lesz ismét nagy szükségük Romániában.¹⁸

Az oszmán kormánynak hivatalos bécsi és budapesti felkérésre 240 millió koronát hitelező budapesti és bécsi nagybankokat tömörítő *k.u.k. Orientgruppe* is ugyanilyen tapasztalatokat szerzett 1916 és 1918 között az Oszmán Birodalomban. Ha ehhez hozzávesszük Söpkéz Richárd és a Marmaros és Blank Bank már említett törekvését arra, hogy a megszállás körülményeinek dacára minden új vállalkozásukban legyen számottevő román partner, nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a tudás már 1914 előtt rendelkezésre állt, a háború pedig csak megerősítette annak fontosságát, hogy a külföldi érdekeltségeket megfelelő módon be kell ágyazni. 1918-ban csak folytatni kellett az amúgy is már bevett gyakorlatot. Igaz, ez azt is jelentette egyúttal, hogy a beágyazás és a beágyazottság nem csupán a helyi és regionális üzleti elitek számára kínált lehetőségeket, valójában ez volt az, ami a leginkább segítette például a Zsil-völgyi szénbányák Rigó által részletesen taglalt átmentését.

Figyelemre méltó továbbá az is, ahogy ez a tudástranszfer a gazdasági tér korábban felvázolt lehetséges alternatív felfogásához is jól illeszkedik. Ismét csak a konvencionális megközelítés szerint elmaradott vagy éppenséggel félgyarmati kontextusok kerülnek központi helyzetbe, még olyankor is, amikor a politika és a külföldi befektetők viszonya aszimmetrikus. Az is igaz természetesen, amit Rigó is hangsúlyoz, hogy miközben a gazdaság társadalmi beágyazottsága és beágyazásának módja a történeti

folytonosság része, a konkrét módozat nem egészen független az adott társadalmi-politikai kontextustól. Elsőként az antiszemitizmus fenyegetett a kompromisszumok felmondásával, majd a szocialista államosítás programja, tekintet nélkül arra, hogy az egyes üzleti szereplők elmozdultak-e vagy sem a paternalizmustól a szocializmus felé, miként azt Farkas Mózes, a Renner-gyár fő tulajdonosa és igazgatója tette, amikor munkásaira hagyta a gyárat. Mindenestre ennek tükrében talán az sem meglepő, hogy a beágyazással és az átmentéssel kapcsolatos tudást a magyarországi üzleti elit a magyarországi holokauszttal idején is hasznosította, ahogy arról Kende Tamás Sztehlo Gáborról írott könyvében szó esik.¹⁹

EMBEREK

A temesvári püspöki palota nagyvilági esemény színhelye volt 1935 januárjának első napjaiban. A püspök arra készült, hogy kiszolgáltassa a házasság szentségét Livia Pordeának és közel harminc évvel idősebb vőlegényének, Max Ausnitnak. A menyasszony egy kolozsvári görögkatolikus, román nemzeti irányultságú, de magyarul is jól beszélő ügyvéd-politikus, Augustin Pordea, magyar ismerőseinek Pordea Gusztai lánya volt. Pordea jogi és politikai szolgálatait több ízben igénybe vette a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank is erdélyi érdekeltségeinek az átmentésére. A vőlegény sem állt azonban messze az osztrák-magyar vagyonátmentések eseményeitől. Sőt, mint a Resicai Vasművek és a Titan-Nădrag-Călan acélipari konglomerátum vezérigazgatója és – formálisan legalábbis – főtulajdonosa, kulcsszerepet játszott abban, hogy Resica, Nándorhegy, Kalán vasművei és gépgyárai felett továbbra is korábbi tulajdonosaik befolyása érvényesült. Ami talán nem is meglepő, ha tudjuk, hogy Ausnit apja, Oziás osztrák üzleti kapcsolatokból gyarapodott, s a lojalitását például azzal is kifejezte 1916-ban, hogy 50 000 korona hadikölcsönt jegyzett – amit aztán azonnal letétbe helyezett a *Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft*-nál vezetett értékpapír-számláján,²⁰ és Bécsben halt meg 1926-ban.

A történetben azonban akadt még egy csavar. Ausnit ugyanis izraelita volt, és a menyasszony családja valószínűleg kikötötte, hogy keresztelkedjen ki. Ausnit azonban nem a görög-, hanem a római katolikus rítust választotta, ezért néhány héttel az esküvő előtt egyszer már felkereste Temesvárt és a püspöki palotát, hogy megkereszteljék. A sajtó még azt is hírül adta, hogy a keresztapja Révay Kálmán. A bukaresti felső körökben igen kedvelt Révay egész karrier-

18 ■ HHStA MdÄ AR F87 3 Holz Rumänien 682/1918 Pro Memoria 1918. január 2.

19 ■ Kende Tamás: *Embermentés, vagyonmentés, státuszmentés 1944–1945-ben Sztehlo Gábor emlékeztetőben*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2023.

20 ■ HHStA MdÄ AR F23 55 Anleihen Österreich-Ungarn 23 Rumänien Akt 110. K. k. Postsparkassenamt to the K. u. k. Foreign Ministry, Vienna, 1916. október 18.

jét a Resicánál töltötte. Pontosabban: 1918 előtt a gyár tulajdonosa, az *Erste Österreichische Staatseisenbahngesellschaft* (STEG) budapesti igazgatóságán az igazgatóságot vezető Veith Béla titkára volt. Veith 1918-ban Resicára költözött és vele tartott Révay is. Révay részese volt a Titan-Nádrag-Călan megalapításáról szóló tárgyalásoknak a STEG és a mögötte álló bankok, valamint a Kalánt birtokló PMKB és a Wiener Bankverein, továbbá a román vevők közt, ezt követően pedig a Resicán belül haladt felfelé a ranglétrán az ügyvezető igazgatóságig és igazgató tanácsi tagságig. Azt azonban vélhetően még ekkor sem hitte, hogy egyszer majd a cég névleges főtulajdonosának és tényleges vezérigazgatójának a keresztapja lesz.

Mivel Ausnit nem csupán a román, hanem a tágabb értelemben vett európai üzleti elitnek is tagja volt, Révay szerepe sajátos módon őt is ennek részévé tehetné – legalábbis a keresztapaság reputációs jelentősége révén. A történet szereplői közül azonban nem csak ő, hanem lényegében mindenki elmondhatja magáról, hogy Ausztria-Magyarország széthullása és Nagy-Románia létrejötte nyomán felfelé léptek a társadalmi ranglétrán. Bár egyikük sem szerepel a *Háború, profit, Trianon* lapjain, a sorsuk hasonló Rigó könyvének számos szereplőjéhez, Farkas Mózeshez, Emil Hatieganuhoz vagy éppen Szana Zsigmondhoz. És az ő történetük jól illusztrálja a könyv egyik lényeges tézisé, miszerint a polgárságnak, illetve az üzleti elitnek meglepően széleskörű lehetősége volt pozíciójának a megtartására és a felemelkedésre. Jóllehet, ahogy ezt az Elzászból elűzött Adlerek példája is mutatja, akiknek újra kellett építeniük a cégüket immár Németországban, alkalmazkodniuk is kellett az új helyzethez. Az ennyire radikális változás azonban sokkal kevésbé volt jellemző Erdélyben és Romániában, mint Elzász-Lotaringiában.

Rigó könyve a széles körben zajló változások történetével szolgál ugyan, ám szereplői elsősorban felfelé mobilak vagy legalábbis meg tudják őrizni a társadalmi pozíciójukat. A könyv lapjain feltűnő figurák közül csak kevesen váltanak foglalkozást, bár a szerző azt azért megállapítja, hogy Elzászban és Lotaringiában, illetve hozzátehetjük, hogy mind Franciaországban és Németországban, sokkalta jellemzőbb volt a családi kapitalizmus és annak ekkori fennmaradása, mint Közép-Európa keleti végein.

Önmagában mindez nehezen vitatható, és a kiemelten tárgyalt, sokszor finoman megrajzolt alakok meggyőzően adják vissza az üzleti miliót, legyen szó paternalista elzászi gyárosról vagy budapesti nagybanki menedzser-tulajdonosról. Sokan vannak ők és sokfélék, életútjuk és a helyzetük változik és változatos, de ebből is fakad, hogy nem csak egyéni életutakat kínálnak, hanem koherens társadalmi csoportot alkothatnak. Ugyanakkor, ha a történetben megjelenített emberek, konkrét és elvont történelmi ágensek szemszögéből figyelünk a szövegre, akkor gyakorta nem is az érvelés pontossága, mint inkább

diffúz jellege tűnik fel. Elsősorban nem az etnikai határokon átívelő közös polgári világról, az üzleti elitek összefonódásáról tett tényállítások a fontosak itt, hanem az a fogalmi csúszkálás, ami az elit, a burzsoázia, a polgárság vagy a középosztály kapcsán megfigyelhető.

A könyv alapvetően a felemelkedő vagy már megállapodott üzleti elitekkel foglalkozik. A szerző nem tesz ugyanakkor különbséget a budapesti *high capital* és a regionális üzletemberek között, és azzal sem foglalkozik, hogy az utóbbiak miként és milyen értelemben váltak elitté. Nem tárgyalja azokat sem, akik velük kapcsolatba kerülve lépnek majd feljebb a társadalomban. Emiatt hatnak zavaróan az ilyen és az ehhez hasonló megállapítások: „A két világháború közötti Kelet-Közép-Európa nemzeti kisebbségeihez tartozó polgárság továbbra is jómódban élt. Bár a nemzeti történetírások az etnikai küzdelmekre és az államépítésre összpontosítanak, érdemes figyelni a különböző nemzetiségű polgárság összefonódására is. Ezek a tranzakciók az Ausztria-Magyarország és utódállamai közti folytonosságra is rámutatnak, hogy az etnikai mellett az osztályhovatartozás is a két világháború közti államok fontos rendezőelve”. (266. old.)

A félreértéseket elkerülendő, nem arról van szó, hogy megkérdőjelezném a fenti és a hasonló állítások tartalmát az etnicitás és az osztályhovatartozás fontossága, vagy a kisebbségi polgárság jómódja vonatkozásában. Azt tartom elsősorban problémának, hogy a könyv szereplői nem vagy csak nagyon részlegesen reprezentálják azt a társadalmi csoportot, amelyet Kelet-Közép-Európában polgárságnak szokás hívni. Bár a korai kapitalista üzleti elitet többnyire a polgárság fogalmi körén belül képzeljük el, a polgár fogalma azért jóval tágabb, amit a fogalom egyes variációi is jeleznek: kis-, közép- és nagypolgárság, *Bildungsbürgertum* stb. Ez okból feltehető – sőt a vonatkozó kutatások alapján biztos –, hogy a tágn vett polgárság egyes szintjei között is erős kapcsolatok szövődtek, bár a könyv ezt erre a tágabb értelemben vett polgárságra vonatkozóan nem igazolja, még csak nem is illusztrálja néhány, az üzleti eliten kívüli példával sem. Ahogy nem teszi nyilvánvalóvá azt sem, hogy ennek a szélesebb értelemben vett polgári (vagy a szakirodalomban inkább középosztályi) miliónek valóban volt, illetve lett volna jelentősége a szorosan értett üzleti elitek közvetlen együttműködésében, így az üzleti elitek vagyonának az átmentésében. A kérdés felvetése már csak azért sem tűnik értelmetlennek, mert a kötet végpontjának is kijelölt magyarországi holokauszt története, benne a Kasztner-vonattal sejtetni engedi: a válasz messze nem egyértelmű.

A fogalmi csúszkálás ugyanakkor gyengíti az érvelés minőségét. Pontosabban szólva, levegőben hagyja a tágabb társadalmi csoportokra – polgárság, középosztály – vonatkozó állításokat, homályban hagyja a tágn vett polgárság, illetve a középosztály belső

differenciálódását és az olyan – a könyvbeli történethez szorosan kapcsolódó – jelenségeket, mint a menedzserek helyzetének megerősödése (aminek Révay kiváló példája), a technokratizálódás (amiről Péteri György írt megfontolandó módon a Tanácsköztársaság kontextusában), vagy a középosztály megteremtése körül kikristályosodó nemzet- és államépítés, amelynek paradox tünete a két világháború közötti Romániának a városi középosztályt megcélzó szociálpolitikája és a magyar kisebbségi politika állandó félelme a középosztály eltűnésétől.²¹

Azért is kárhoztatható ez a fogalmi bizonytalankodás, mert a szerző egyik jól kivehető és igencsak üdvözlendő törekvése, hogy egyfajta „revizionista” szándékkal szóljon hozzá azok történetéhez, akik maguk a magyarországi Trianon-emlékezet középontjában állnak. Ebben segítette volna, ha rövid okfejtésben tisztázza használt fogalmait, illetve rámutat arra, hogy társadalmi interakciók, például kooperáció a tőke más, nem csak materiális formáinak a tulajdonosai közt is létrejöttek, amelyek sokszor hasonló mintákat követtek.

EMLEKEZET

1926-ban egy júliusi délutánon Livius Faur, a temesvári iparfelügyelőség ellenőre két társával belépett a Lugosi Textilgyár Rt. igazgatójának az irodájába, hogy hosszú órákon át nyaggassa gyerekkori barátját, Alexander Wagner igazgatót. Faur részvényesi igazolásokat, letéti kimutatásokat, átutalási bizonylatokat kéretett elő azzal az előre bejelentett szándékkal, hogy bebizonyítsa: ténylegesen nem történt meg a cég honosítása, a részvénytöbbség nem román kézben, hanem a PMKB és a bank érdekkörébe tartozó Kammer Testvérek Textilipari Rt. birtokában van. Bár Wagner hősiesen állta a sarat, a látogatás végén – amint azt Wagner Weiss Fülöp PMKB elnökhöz írt több oldalas levelében leírta – Faur jegyzőkönyvezte a vizsgálat eredményét, miszerint a cég nincs román többségi tulajdonban.²² Utána arra kérte a meggyőztört igazgatót, hogy kísérje el őt a gyár üzemcsarnokának a bejárására. Miközben a modern gépeket dicsérte, rátért a vizsgálat hátterére is. A honosítást valóban hanyagul végezték el, de a vizsgálat nem ezért indult meg, hanem egy budapesti tőzsdei bulletinben megjelent tudósítás miatt. A cikk nyíltan beszélt arról, hogy mik a PMKB és a Kammer testvérek tervei a többségi tulajdonukban álló lugosi gyárral – noha annak a részvényesei hivatalosan a Marmoros és Blank, a buharesti Chrissoveloni és a kolozsvári Erdélyi Bank voltak.

Faur vizsgálata önmagában is érdekes történet, különösen annak tükrében, hogy a felügyelő a Lugosi Textil Rt. által megvesztegetett tisztviselők – a belső könyvelésben „kisadósok” – sorában is ott szerepelt, tehát ő maga is szerepet vállalt a magyarországi üzleti elit érdekeltségeinek a beágyazásában és átmenésében.²³ Most azonban a történetnek arra az apró

elemére hívnám fel a figyelmet, hogy a vizsgálat egy budapesti tőzsdei lap kishíre nyomán indult el. (A hír gépelt másolata az iratok mellett található a PMKB levéltári anyagában.) A lugosi gyár tulajdonosainak a kiléte nyílt titok vagy éppen köztudomású 1926-ban Budapesten.

Miért váltott ki sokakban meglepetést mind Rigó Máté könyve, mind Tomka Béla korábbi tanulmánya a trianoni béke gazdasági következményeiről?²⁴ Mindketten azt állították – szemben a közkeletű emlékezeti és történetírói kánonnal –, hogy az első világháború vége és Magyarország szétesése nem járt olyan katasztrofális következményekkel, mint ahogy az a köztudatban – és a tankönyvekben – megfogalmazódik. De ha ez már 1926-ban is nyilvánvaló volt, akkor mikor és hogyan felejtődött el?

Ez a fejlemény részben a *Háború, profit, Trianon* egyik központi tézisével függ össze, nevezetesen hogy 1918 után számolnunk kell a középosztályi – Rigó szóhasználatában a polgári – világok közötti átjárással és e világok viszonylagos stabilitásával. A háború után gyorsan kibontakozó szenvedés- majd traumatörténet középpontjában ugyanis szinte kezdettől fogva a kisebbségbe került középosztály állt. Ennek leglátványosabb eleme az, ahogyan a nyilvánosság máig hatóan eltorzította a Magyarországra érkező menekülthullám társadalmi összetételét. Noha ezt a korabeli hivatalos statisztikák sem igazolták, a sajtóban és a propagandában szinte kezdettől a tömeges elbocsátások elől menekülő tisztviselők, tanárok kerültek előtérbe, és az ő státuszvesztésük lett a békeszerződés következményeinek a mesterel-

21 ■ Péteri György: *A Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1979.; Sergiu Delcea: *A Nation of Bureaucrats or a Nation of Workers? Welfare Benefits as Nation-Building Modernization Tools in Interwar Romania*. *Journal of European Social Policy* 32 (2022), 1. szám, 70–95. old.

22 ■ MNL OL Z41 841. cs. 4918/III-7

23 ■ MNL OL Z41 842 cs. 4918a/XXIX Nyersmérlegek.

24 ■ Tomka Béla: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Országgház Kiadó, Bp., 2018. 47–81. old.

25 ■ Bővebben lásd Gábor Egyri: *Magyar Returnees and Political Radicalization in Post-World War I Hungary*. In: Andrei Cuşco – Flavius Solomon – Konrad Clewing (eds.): *Migration and Population Politics during War(time) and Peace(time). Central and Eastern Europe from the Dawn of Modernity to the Twentieth Century*. Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021. 253–270. old.

26 ■ Priemel: *Twentieth Century Flick*

27 ■ Lásd például a Banque Generale de Turquie esetét MNL OL Z41 478. cs. 3289/xxiii-18

28 ■ Jari Eloranta – Stefan Nikolić – Flóra Macher: *Between Disintegration and Convergence. Flows of Capital, Goods and Labour, 1918–1939*. In: Matthias Morys (ed.): *The Economic History of Central, East, and Southeast Europe. 1800 to the Present*. Routledge, New York – London, 2021. 216–242. old.

29 ■ Letitia Lenel – Alexander Nützenadel: *Economic Narratives. Introduction*. *Journal of Modern European History*. 2023. 2–3. old.

30 ■ Uo. 3–4. old.

31 ■ Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség. Magyarország nemzetközi összehasonlításban az első világháborútól napjainkig*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2011.

beszélése.²⁵ Ebbe a keretbe nem fért bele, hogy százával maradtak román állami szolgálatban magyar tisztviselők, tanárok, valamint sokan kerestek megélhetést román állami alkalmazotként is a felnövő kisebbségi magyarok közül; és persze az sem vált így ismertté, hogy Erdély polgári vagy középosztályi világa sokkal kevésbé változott meg, mint ahogy azt a szenvedéstörténetek sugallták és sugallják ma is; a legkevésbé az tudódott ki, hogy a tágabb értelemben vett középosztály (és nem csak az üzleti elit) profitált legtöbbet Közép-Európa keleti szélének a forradalmaiból.

E feledékenységet csak ösztönözte az a folyamat is, amit Rigó szintűgy érzékletesen megragad, hogy a magyarországi üzleti eliteket és cégeiket kitakarták a romániai magyar kisebbség világából. Az a fajta regionalizmus, amelyet Rigó Gyárfás Elemér példáján illusztrál, nem csupán ideológiai alapon bírálta a budapesti üzleti elitet. Legalább annyira fontos volt a politikai karrierjét 1918 után üzleti – bankári – szereppel kiegészítő Gyárfás számára, hogy az átmentett vagyon egyúttal konkurenciát is támasztott. (A tér ismét töredezett és ismét nem etnikai alapon töredezett.)

Mindez persze nem csupán emlékezeti probléma, hanem a történetírás gondja is. Egészen pontosan a gazdaságtörténetírásé. Mint ahogy már említettem, az átmentés története maga semmiképp sem jelent újdonságot a *business history* művelői számára. Csak-hogy ez a műfaj – amellet, hogy az esettanulmányait ritkán választja Közép-Európa keleti feléről –, sokszor nincs beszélő viszonyban a hagyományos gazdaságtörténettel, és általánosításait gyakorta legfeljebb csak az üzleti tudományok körében és azok elméleti keretében helyezi el, elfeledkezve Rigó könyvének az egyik legfontosabb eleméről, a gazdaság társadalmi beágyazásáról.²⁶

A hagyományos gazdaságtörténet-írás esetében is meg lehet említeni két tényezőt, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy az üzleti elitek ezen túlélése könnyen feledésbe merüljön. A hagyományos gazdaságtörténet-írás alapvetően a makroközgazdaságtan megközelítésére épít, ennek megfelelően gyűjti, rendszerezi és makrogazdasági modellek segítségével értelmezi az adatait. Az egyik probléma ezzel az adatok megismerhetősége és láthatósága. Vegyük például az erdélyi bányák és vasművek honosítását. Az osztrák és magyar tulajdonosok egyik bevett eljárása volt, hogy a román partnerekkel szemben kikötötték: őket terhelik a cégek harmadik országbeli – rendszerint svájci, mint a Blankart vagy a PMKB közvetett tulajdonában álló, egyébként hivatalosan csupán élelmiszerkereskedelemmel foglalkozó Allgemeine Depositen AG²⁷ – hitelezőkkel szembeni, lehetőség szerint svájci frankban vagy dollárban denominált tartozásai. Miközben ezek a tartozások sok (tíz)millió svájci frankot tehettek ki, az állítólagos hitelezők valójában csak közvetítői voltak a tényleges tulajdonosok által nyújtott tőkejuttatásnak, és nem

is tettek mást, csak továbbították a törlesztő részleteket. Egy hagyományos tőkemérlegben azonban – ha megjelenik egyáltalán – ez román-svájci tőketranszferként szerepel és teljesen különvlik az esetleg statisztikailag kimutatott svájci-magyar tőkemozgástól. Holott ténylegesen a leányvállalat és tulajdonosa, azaz Románia és Magyarország közötti tőkemozgást takar. Ha egyáltalán bekerül a statisztikába, akkor is azt sugallja, hogy Románia és Magyarország közt megszakadtak a gazdasági kapcsolatok – ami igazolja a hagyományos gazdaságtörténet elbeszélését a töredezettségről és autarkiaról.

Bár a hagyományos megközelítést előnyben részesítő legújabb nemzetközi gazdaságtörténeti szakirodalom e ponton már jóval kritikusabb,²⁸ a hagyományos gazdaságtörténet még egy – inkább csak az utóbbi időben felismert – problémával néz szembe. A módszertana ugyan az alkalmazott matematikai módszerek miatt látszólag objektív, az érveit és a következtetéseit valójában legalább annyira meghatározza a választott narratíva – időbeli változások leírása egymást követő és egymásból következő szakaszokként –, mint az alapjául szolgáló adatok maguk.²⁹ Ezek a narratívák viszont messze nem csupán a gazdaságtörténetet érintik, sokkal inkább arra szolgálnak, hogy a gazdaságtörténetet egy átfogó történelmi elbeszélésbe illesszék, ami nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy a matematizált közgazdaságtan is csupán a XX. század húszas-harmincas éveinek a terméke.

Mindeközben a közgazdasági narratívák – és a rájuk épülő gazdaságtörténeti beszámolók is – könnyen koruk politikailag meghatározott elbeszéléseinek a hatása alá kerülhetnek, legalábbis nem függetleníthetik tőlük magukat.³⁰ Berend T. Iván már említett *Válságos évtizedek* című munkája nem csupán abban emblematikus, ahogyan a töredezettség–autarkia–válság következtetési láncot magyarázó elvve emeli. Végső mondandója úgy összegezhető, hogy a (magyar) gazdaság csak ezek elkerülésével számíthat fellendülésre, ami a hetvenes évek végének a reformvitájában, majd a nyolcvanas évek válsága közepette egyértelmű politikai üzenet is volt. Hasonlóan világos az üzenete Péteri György könyvének a Tanácsköztársaság iparirányítási rendszeréről, amelyben bemutatta, hogy hogyan futott zátonyra az üzemi és ágazati érdekek ellenállásán a totális hadikommunista szervezés, és miként őrizte meg az irányítást még a Rimamurányi Salgótarjáni Vasműhöz hasonló nagyüzemek felett is a régi – a kapitalista – menedzsment. Habár a szerző nem kívánt kifejezetten politikai munkát írni, a kiadói előszót jegyző Berend T. Iván egyértelművé tette a kötet roppant aktuális üzenetét.

Nem biztos, hogy ez egyáltalán elkerülhető, ha a politika nyelve egyúttal hangsúlyosan közgazdasági is. Jó példa erre Tomka Béla könyve a gazdasági növekedésről és a fogyasztásról – európai összehasonlításban.³¹ A száraz, hangsúlyosan tényszerű kötet akkor jelent meg, amikor a Lehmann bankház

MOST FIZESSEN ELŐ 2024. ÉVI SZÁMAINKRA!

Előfizetőink kérésre elektronikus formában is megkapják
a legújabb lapszámot.

**Előfizetési díj évi 7000 Ft,
csak digitálisan: évi 5000 Ft**

A *BUKSZ* előfizethető átutalással a K&H Banknál
vezetett számlájára.

Számlaszám: 10402166-21634716-0000-0000

összeomlása, majd a görög és az eurozóna-válság idején felerősödtek a rendszerváltást gazdasági kudarcnak minősítő, a gazdasági liberalizációval és a szabadkereskedelmi alapú integrációval szemben alternatívát kereső hangok. Ilyen körülmények közt azt állítani, hogy a magyar gazdasági életben a leg-sikeresebb növekedési és felzárkózási időszak 1990 után következett be, elkerülhetetlenül politikai tar-talmat nyer.

Ehhez jön az is, amit önkritikusan, és nem csupán Rigó Máté könyvére vonatkozóan érdemes megállapítanunk, hogy háttérbe szorul az immár sok évtizeddel korábbi történetírói hagyomány a kutatási előzményekkel együtt. Hiszen nem csak Péteri könyve jelezte – magyar vonatkozásban –, mennyire egy-síkú és különösen kockázatos a gazdasági átmenet értelmezése, ha nem a cégek és az aktorok gyakor-latát teszi mérlegre. Herbert Matis is leírta, hogyan mentette át az osztrák nagytőke az utódállamokba került érdekeltségeit. Ha a folyamatot nem elemezte is részleteiben, és a Rigó Máté könyvében kiemelt szerepet játszó beágyazással sem foglalkozott, mégis csak bemutatta az alapvető technikákat, a francia és a belga kapcsolat szerepét, a menedzserek fontossá-gát, jó kiindulópontot kínálva a további kutatások-nak.³² A munkáját ma mégis alig idézik, magam is csak véletlenül bukkantam rá, egy azt félig plagizáló, nemrégiben közzé tett szöveg tanulmányozása során.

Ha már a történetírás emlékezetéből is fokoza-tosan kihullik az előző nemzedék munkássága, akkor nem kell azon csodálkozni, hogy Trianon emlékezete, ami ma is elsősorban politikai kérdés Magyarországon, ennyire rányomja a bélyegét a gaz-daságtörténeti narratívákra is. És azon sem érdemes különösebben meglepődni, hogy a bevett gondolati sémákat megkérdőjelező munkák rácsodálkozást – és persze támadást – váltanak, válhatnak ki sokakból. A *Háború, profit* Trianon ugyanakkor módszertani útkeresésnek is tekinthető. Hangsúlyozottan nem a *business history* műfajába tartozik, mert szerzője sok-kal átfogóbb kérdésekre keres választ úgy, hogy épít a hagyományos gazdaságtörténeti elbeszélésekre, miközben a meghaladásukra is törekszik. Ha munká-ját be kellene valahová sorolni, akkor én a *bottom-up economic history* meghatározást használnám, esetleg a gazdaság társadalomtörténeteként minősíteném. A besorolás azonban csak a legszűkebb gazdaságtörté-netírói kör számára fontos. Hadd jelentsük ki tehát, hogy a *Háború, profit*, *Trianon* inspiráló, új kérdéseket felvető és egész Európa XX. századi történetének az újragondolására készítő monográfia. □

32 ■ Herbert Matis: Disintegration and Multinational Enter-prises in Central Europe during the Post-war Years (1918–1923). In: Alice Teichova – Peter L. Cottrell (eds.): *International Busi-ness & Central Europe (1918 – 1939)*. Leicester UP, St. Martin's Press, New York, 1983. 73–96. old.